

Зміст

Перелік умовних скорочень	6
Вступ	7
Розділ 1 Теоретико-методологічні дослідження проблеми особистісної амбівалентності	15
1.1. Сутність поняття «амбівалентність» у психології	15
1.2. Психологічні підходи, теорії та концепції вивчення проблеми особистісної амбівалентності	38
1.3. Амбівалентність соціальних установок особистості	63
1.4. Сучасні психотерапевтичні концепції амбівалентних особистостей	70
1.4.1. Зосереджена на клієнті терапія – мотиваційне інтерв'ю	72
1.4.2. Підхід двох стільців амбівалентного «Я» клієнта	76
1.4.3. Інтегративна концепція амбівалентності при опорі змінам	82
<i>Резюме</i>	84
Розділ 2 Психологічні основи розвитку особистісної амбівалентності	86
2.1. Генезис особистісної амбівалентності в дітей, підлітків і старшокласників	88
2.2. Специфіка розвитку особистісної амбівалентності в студентів юнацького віку	112
2.3. Феноменологічне дослідження генезису переживання особистісної амбівалентності в студентів юнацького віку	120
<i>Резюме</i>	129
Розділ 3 Концептуальна парадигма психології розвитку особистісної амбівалентності в юнацькому віці	132
3.1. Особистісно-інтегративна парадигма розвитку особистісної амбівалентності в юнацькому віці	135

3.2. Основні принципи розвитку особистісної амбівалентності в юнацькому віці	148
3.2.1. Принцип балансу та узгодженості взаємовиключних протилежностей особистісної амбівалентності в юнацькому віці	148
3.2.2. Принцип рольового переживання особистісної амбівалентності у майбутньому материнстві, батьківстві в юнацькому віці	156
3.2.3. Принцип обумовленості особистісної амбівалентності опором як виявом поведінки в юнацькому віці	160
3.3. Психологічна модель генези особистісної амбівалентності в юнацькому віці	164
3.4. Психологічні механізми розвитку особистісної амбівалентності в юнацькому віці	186
<i>Резюме</i>	195
Розділ 4 Експериментальне вивчення генезису особистісної амбівалентності в юнацькому віці	197
4.1. Особливості впровадження методології та методик дослідження розвитку особистісної амбівалентності в юнацькому віці	197
4.2. Розвиток особистісної амбівалентності в юнацькому віці в соціальному та особистісному світах	214
4.3. Вивчення розвитку структурних складових особистісної амбівалентності в юнацькому віці	254
4.4. Розвиток амбівалентності ставлення до майбутнього материнства і батьківства в юнацькому віці	279
4.5. Типологічні характеристики розвитку особистісної амбівалентності в юнацькому віці	289
<i>Резюме</i>	296
Розділ 5 Особистісна амбівалентність у вимірі психологічного консультування в юнацькому віці	301
5.1. Теоретико-методологічні засади цілеспрямованого розвитку особистісної амбівалентності в юнацькому віці	303

Зміст	5
5.2. Умови розвитку гармонізації особистісної амбівалентності в юнацькому віці в процесі психологічного консультування	312
5.3. Напрями зниження інтенсивності особистісної амбівалентності під час переходу до ранньої дорослості в психологічному консультуванні	323
5.4. Етапи психологічного консультування та механізми змін особистісної амбівалентності	334
5.5. Динаміка розвитку особистісної амбівалентності в юнацькому віці в експериментальній і контрольній групах в умовах психологічного консультування	349
<i>Резюме</i>	357
Висновки	359
Список використаних джерел	362
Додатки	392

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЕГ – експериментальна група

КГ – контрольна група

КЕ – констатувальний експеримент

ФЕ – формувальний експеримент

ВНЗ – вищий навчальний заклад

+ – позитивна сторона протилежностей

– – негативна сторона протилежностей

МІ – мотиваційне інтерв'ю

ВСТУП

У сучасних умовах демократизації України та її інтеграції в європейське співтовариство пріоритетним завданням є розвиток гармонійної особистості молодого людини, здатної збалансувати, узгодити протилежні думки, емоції та дії, що сприятиме її особистісному зростанню. Позитивне і негативне притаманне людині в усі часи, і така амбівалентність поведінки характерна й нашому сучаснику. Для кожної людини це як даність, але одні використовують її, щоб зміцнити свої позитивні якості, інші – негативні. Особистісна амбівалентність розвивається впродовж життя людини, але в юнацькому віці актуалізується під час переходу до ранньої дорослості, коли уточнюються позиції дорослого життя. У юнацькому віці (період особистісної і професійної готовності до самореалізації) молода людина має реальні можливості творчо, на гуманних засадах будувати власне життя, покладаючись на себе в соціальних ролях, ціннісному визначенні, ототожнюючи себе з інтегральним Я. Проте гармонійний розвиток юнацтва стає можливим завдяки узгодженій двовимірності позитивного й негативного в особистості молодого людини в контексті буття.

Одним із напрямів вирішення зазначеної проблеми – дослідження амбівалентності як динамічної властивості особистості в юнацькому віці, що є варіативним регулятором в усіх сферах життя, обумовлюючи специфіку її розвитку як у гармонійному, так і в неузгодженому і дисгармонійному вимірі. Термін «амбівалентність» (лат. *ambo* – обидва і *valentia* – сила) означає взаємовиключне сполучення протилежних думок, емоцій і дій, що супроводжується опором різної інтенсивності. Особистісна амбівалентність – стійка властивість, яка виявляється в одночасному співіснуванні рівних за потенційністю, взаємоне прийнятних, протилежних бажань, почуттів, думок та дій до зовнішнього чи власне внутрішнього світу, що феноменологічно закріплюється в мотиваційній, афективно-когнітивній і поведінковій сферах вітокультурного буття людини [119].

Усвідомлення, узгодження проявів взаємовиключних суперечностей дозволяє молодій людині реалізувати потребу в прийнятті та мінімізації страху знехтування, щоб досягти більш реального

переживання фрустраційної толерантності, зменшуючи інтолерантність, і засвоїти доброзичливу поведінку, яка допускає лише конструктивну агресію. Дисгармонійна особистість виявляє взаємовиключні протилежності більш інтенсивно, наслідком чого є їх дезінтеграція, переживання опору, агресії. Сенситивним для розвитку гармонійної особистісної амбівалентності є юнацький вік (17–21 рік).

Психологія студентів юнацького віку характеризується особливостями соціальної ситуації розвитку (професійна освіта, самостійне, практично доросле життя), провідною професійно-пізнавальною діяльністю та розвитком новоутворень (готовність до самореалізації в професійній та особистісній сферах), що дає можливість здійснити наукові пошуки генези особистісної амбівалентності молоді людини. Новоутворення розвиваються в різних сферах життєдіяльності студентів, що створює можливості для розвитку їх амбівалентності особистості. Крім того, юнацький вік студентів характеризується певною незавершеністю, відкритістю щодо гармонізації розвитку особистісної амбівалентності, а професійно-пізнавальна діяльність дає можливість розглядати різні проблеми життя в ціннісному вимірі інтегрального Я. На нашу думку, в інших групах юнацького віку також відбуваються відповідні закономірності розвитку особистісної амбівалентності, але з певними особливостями.

На цьому етапі життя особистість постає перед необхідністю, провідною потребою об'єднати різні прояви внутрішнього світу в глобальне Я. У студентів юнацького віку є прагнення не лише бути готовими самореалізуватися в професійній сфері, а й узгодити це з майбутнім сімейним станом (установкою на створення власної сім'ї, бажання стати батьком, матір'ю, виховувати дітей). Негативний досвід близьких особистісних стосунків, поразки в навчанні, вплив суперечливих батьківських стосунків, а також аномія в суспільстві посилюють бажання студентів залишитися в спокійній ролі лише учня вищого навчального закладу. Здійснення збалансованості, узгодженості вимагає певної сили переживання, що дає можливість подолати як внутрішні, так і зовнішні суперечності. Потреби в інтеграції та індивідуалізації загострюють особистісну амбівалентність. Студенти юнацького віку усвідомлюють суперечливу соціальну ситуацію розвитку: з одного боку, засвоїти провідну діяльність – професійно-пізнавальну, а з іншого – бути готовими до самореалізації в різних сферах життя. Отже, криза переходу до ранньої дорослості актуалізує переживання особистісної амбівалентності в студентів юнацького віку в прагненні її до саморозвитку, зміни, гармонізації.

У юнацькому віці взаємопов'язані негативні переживання (найнижча задоволеність сенсом життя, стан загальної невизначеності, зниження соціальних цінностей) з позитивними (оптимізмом, загальною самоефективністю, довірою до себе, турботою про себе та інших). Дестабілізуючим впливом є криза сучасної загальноосвітньої та вищої школи, низька оцінка студентами ефективності системи освіти. Проте в переломний період переходу до ранньої дорослості (20–21 роки) студенти мають потребу саморегулювати власне життя, прагнуть керувати своєю долею, майбутнім.

Амбівалентність – природна властивість особистості, що поєднує в собі одночасно позитивне і негативне: добро – зло, любов – ненависть, задоволення – розчарування, свої – чужі, нерішучість – фанатизм, матеріальне – ідеальне, брати – давати, товариськість – самотність тощо. Амбівалентність – це двовимірна єдність актуального та потенційного, яка притаманна кожній особистості. Наприклад, зовні можна бути добрим, інтелігентним (актуальна частина), але імпульсивно проявляти бездушність, жорстокість, байдужість (потенційна частина). Особистісна амбівалентність характеризується як позитивною, так і негативною частинами цілого психологічного явища.

Термін «амбівалентність» використовується в літературі, спілкуванні як «туманний поетичний епітет», що прикрашає мову, але не дає змістової точності. У психологічній літературі можна прочитати, що амбівалентність – це лише ситуативна чи стійка негативна властивість особистості, що, звичайно, не відповідає дійсності. Особистісна амбівалентність є стійкою властивістю особистості, яка може виявлятися неадекватно в окремих ситуаціях, зокрема, бути більш інтенсивною в травмуючій ситуації.

Амбівалентність не є щось міфічне в природі людини. Її кожен переживає і може усвідомити. Дійсно, відчувається біль від необхідності, наприклад, думати про близьку людину як про гарну чи погану. Переживання згоди з собою настає тоді, коли аналізується й усвідомлюється опір між власними позитивними і негативними суперечностями. Лише толерантне поєднання амбівалентності в наших думках, емоціях, поведінці долає опір власним вдосконаленням.

Проблема особистісної амбівалентності вивчається переважно в зарубіжній психології. Умовно можна виділити на три напрями цих досліджень. Перший напрям зосереджує увагу на психодинамічних аспектах амбівалентності (З. Фройд). У психоаналітичних концепціях розвитку розкривалася її роль у формуванні особистості в ранньому дитинстві (К. Абрахам, Д. Віннікотт, М. Клейн, М. Малер,

Г. Салліван, Е. Френкель-Брунсвік, А. Фройд). Амбівалентність в теоріях неофрейдистів розглядалася як невід'ємне психологічне явище в структурі особистості (А. Адлер, К. Хорні, К. Юнг). Представники егопсихології досліджували амбівалентність у широкому соціокультурному контексті як взаємодію з реальністю (Е. Еріксон, Е. Фромм). Другий – когнітивний напрям презентований дослідженнями амбівалентності як різновиду психологічного конфлікту в теорії поля К. Левіна, Н. Міллера, при прийнятті рішення в межах теорії соціального научіння (В. Крено, М. Кругман, Дж. Роттер, Дж. Сайвесек та ін.). Амбівалентність атитюдів досліджували також на когнітивних засадах, що висвітлюється як результат позитивної і негативної інформації про невідомий об'єкт (К. Джонас, М. Дьель і Р. Брьомер); як неузгодженість між ставленнями та намірами до вже сформованих атитюдів (Д. Вігінер, Дж. Даунін, Дж. Кроснік і Р. Петті; М. Ербер, С. Ходжес і Т. Вілсон); видів амбівалентності атитюдів (Д. Бургес і Д. Джост; М. Томпсон і М. Занна); як опір між емоційними і пізнавальними оцінками (Х. Левайн, С. Томпсен, М. Занна і Ю. Боргіда); вияв самоненависті – опір агресії та прихильності (Д. Джост і Д. Бургес); вивчення умов зниження інтенсивної амбівалентності (К. Джонас, М. Дьель і П. Брьомер, М. Кругман, Дж. Мірлу, М. Мур, Дж. Прістер і Р. Петті та ін.); любов і ненависть у материнстві, батьківстві, сімейних стосунках (Е. Грізл і В. Проктор, С. Бендер, Г. Кристал, Р. Паркер, Дж. Таундсен, Ф. Тайсон і Р. Тайсон, Е. Форрестер та ін.).

Представники третього – гуманістичного напрямку розглядали проблеми активності особистості, її прагнення до самоактуалізації, конгруентності (А. Маслоу, Ф. Перлз, К. Роджерс), а також у позитивній психології (Н. Пезешкіан, М Селігман), у гуманістичному психотерапевтичному напрямі (Л. Грінберг та ін., Д. Інгл і Г. Арковіц, В. Міллер і С. Ролнік), екзистенціальної психотерапії (Дж. Бьюдженталь, Р. Мей, І. Ялом), а також феноменологічному напрямі психології – переживання особистісної амбівалентності в онтогенезі (Н. Вестерман і С. Дональдсон, А. Стайнбех, С. Хартер, Н. Харіс, С. Харіст, Е. Френкель-Брунсвік та ін.).

У радянській психології проблема амбівалентності досліджувалася побіжно, як супутня до інших проблем (Л.С. Виготський, О.М. Леонт'єв, С.Л. Рубінштейн, Л.М. Собчик). Лише декілька робіт присвячені певним аспектам амбівалентності особистості (О.В. Гордєєва, І.Н. Михеєва, Т.М. Сорокіна). Українські вчені вивчають амбівалентність (Н.М. Ануфрієва, Є.І. Головаха і Н.В. Паніна, Т.М. Зелінська, Т.Н. Лук'яненко, І.М. Шастко, В.В. Хабайлюк, А.Е. Хурчак)

у сімейних стосунках, у ролі матері, батька, а також у кризовій суспільній свідомості та консультативній роботі. У дослідженні нами використані положення російської та української психології про взаємозв'язки свідомості і діяльності (Г.С. Костюк, О.М. Леонтьєв, С.Д. Максименко, С.Л. Рубінштейн); теоретичні положення культурно-історичної концепції та генетичної психології щодо розвитку психіки (Л.С. Виготський, Д.Б. Ельконін, С.Д. Максименко, Д.И. Фельдштейн); про закономірності процесу розвитку і формування особистості (К.О. Абульханова-Славська, Л.І. Анциферова, О.Г. Асмолов, Г.О. Балл, І.Д. Бех, Л.І. Божович, А.В. Брушлінський, І.С. Булах, Л.С. Виготський, І.С. Кон, В.У. Кузьменко, Д.О. Леонтьєв, О.А. Ліщинська, П.В. Лушин, С.Д. Максименко, В.С. Мухіна, А.В. Петровський, В.В. Рибалка, С.Л. Соловійова, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко, В.М. Чернобровкін, В.О. Ядов, В.М. Ямницький, М.Г. Ярошевський, Т.С. Яценко та ін. Ми дотримувалися принципу доповнення засад класичної і неklasичної (феноменологічний напрям) психології.

Зарубіжні дослідники вивчали структуру, вимірювання особистісної амбівалентності: модель конфліктних реакцій К. Каплана; одновимірність структури атитюдів Г. Олпорта; модель зростання протилежностей І. Кеца і Р. Хеса; модель амбівалентності як властивість трьохкомпонентного атитюда В.Скотта; евристично-семантична модель амбівалентності Ш. Чейкена, Е. Лібермана і Е. Інгла; модель подібності-інтенсивності амбівалентності М. Томпсон, М. Занні і Д. Гріффіна. Над створенням методик діагностики амбівалентності особистості працювали С. Бреклер, М. Занна і М. Томпсон, М. Кругман.

Найповніше психологічне утворення «особистісна амбівалентність» репрезентоване, на нашу думку, у психології в межах когнітивного і гуманістичного підходів. Варто наголосити, що амбівалентність вивчалася тривалий час у межах психоаналітичного підходу, проте лише травмами дитинства неможливо детермінувати її розвиток. Разом з тим відсутні дослідження, в яких би цілісно розкривалася динаміка розвитку особистісної амбівалентності як у гармонійному, так і дисгармонійному вимірі в юнацькому віці. Проблема особистісної амбівалентності, виходячи із зазначеної позиції, ґрунтовно не досліджувалася ні зарубіжними, ні вітчизняними психологами. Саме актуальність проблеми та її недостатнє теоретичне і практичне вивчення зумовили вибір теми нашого дослідження – розвиток амбівалентності як властивості особистості.

Мета дослідження полягає в теоретико-методологічному обґрунтуванні та експериментальному вивченні генезису, структури,

закономірностей, механізмів, форм, типів особистісної амбівалентності, розробці і впровадженні групового та індивідуального консультування як умов її розвитку в студентів юнацького віку.

Відповідно до цієї мети були сформульовані такі завдання дослідження:

- 1) здійснити теоретичний аналіз проблеми розвитку особистісної амбівалентності в контексті наукових підходів у філософії, соціології, психіатрії та психології, визначити психологічний зміст поняття «особистісна амбівалентність», обґрунтувати концептуальну парадигму, вихідні положення та психологічні механізми розвитку цієї властивості особистості в студентів юнацького віку;
- 2) розробити психологічну модель генези особистісної амбівалентності в юнацькому віці;
- 3) визначити систему критеріїв діагностування рівнів особистісної амбівалентності в юнацькому віці, обґрунтувати методи їх психологічного вивчення;
- 4) провести емпіричне вивчення психологічних особливостей розвитку структури, форм, рольової готовності до майбутнього материнства, батьківства, типів особистісної амбівалентності та здійснити обґрунтування закономірностей цієї властивості в юнацькому віці;
- 5) розробити й упровадити систему психологічного консультування як умов розвитку особистісної амбівалентності в студентів юнацького віку під час переходу до ранньої дорослості.

На цій підставі нами сформульовані припущення загальнотеоретичного та прикладного характеру.

Загальнотеоретична гіпотеза. Генеза особистості нерозривно пов'язана з розвитком її амбівалентності, що відбивається на формуванні особистісних новоутворень, перебігу вікових та психосоціальних криз. Джерелом розвитку особистісної амбівалентності є енергетична сила нужди як генетична першооснова особистості. Нужда як рушійна сила породжує, розгортає, ускладнює та розвиває особистісну амбівалентність протягом життя. Саморух особистості як цілісності супроводжується балансом, узгодженістю амбівалентних суперечностей між зовнішнім і внутрішнім, з домінуванням внутрішнього світу в юнацькому віці. Генеза особистісної амбівалентності в юнацькому віці здійснюється як розгортання внутрішнього енергетично-інформаційного світу (мотиваційного, афективно-когнітивного та інтегрального Я), поведінки, що актуалізує рефлексію як готовність до саморозвитку,

самореалізації. У юнацькому віці нужда актуалізує найвищу ланку генези особистісної амбівалентності – інтегральне Я – переживання одночасної двовимірної цілісності власних позитивних і негативних протилежностей.

Прикладна гіпотеза. Психологічне консультування як створення умов розвитку гармонійної особистісної амбівалентності в студентів юнацького віку під час переходу до ранньої дорослості залежить від її двовимірної цілісності з позитивним домінуванням змін її мотиваційної (прагнення до прийняття), афективно-когнітивної (фрустраційної толерантності), поведінкової (доброзичливості) сфер та інтегрального Я. Особистість реалізує власну амбівалентність шляхом збалансування, узгодження протилежних сторін у гармонійну цілісність, що розвиває готовність до професійної та особистісної самореалізації. Динаміка розвитку особистісної амбівалентності здійснюється за умови організаційно-комунікативного психологічного консультування та впливу на її змістовну складову в юнацькому віці.

Для досягнення мети, розв'язання поставлених завдань, перевірки сформульованих гіпотез ми застосували теоретичний аналіз і практичні методи та методики, що розкривають філософський, психологічний зміст і враховують соціокультурний та психолого-педагогічний контекст розвитку особистісної амбівалентності студентів у ВНЗ. Генеза особистості взаємопов'язана з розвитком її амбівалентності, що відбивається на розвитку особистісних новоутворень, характері перебігу вікових нормативних і ненормативних криз. Джерелом розвитку цієї особистісної властивості є нужда в амбівалентному інтегральному Я. Генеза особистісної амбівалентності в юнацькому віці здійснюється як усвідомлення двовимірної єдності позитивних і негативних суперечностей, що актуалізує рефлексію, ретрофлексію, дезінтеграцію, інтеграцію як пошук виходу за власні межі та готовність до саморозвитку.

У юнацькому віці реалізується особистісна амбівалентність шляхом збалансування, узгодження протилежних, взаємовиключних її сторін у різних сферах життя, зменшення опору між ними та готовності до самореалізації в професії, майбутніх сімейних ролях матері і батька. Корекція розвитку особистісної амбівалентності в юнацькому віці здійснюється за умов психологічного консультування шляхом впливу на її структурні компоненти, посилення внутрішньої мотивації студентів до змін. Консультування (групове та індивідуальне) відповідає змісту розвитку особистісної амбівалентності в юнацькому віці. Цей процес актуалізується за умов підтримувального, толерантного діалогу в консультуванні, коли усвідомлюється опір-переживання

в амбівалентному інтегральному Я, у мотиваційній, афективно-когнітивній, поведінковій її складових. Студенти юнацького віку пізнають власну амбівалентність і реально здійснюють мотивацію до позитивних особистісних змін, що забезпечує зниження її інтенсивності та гармонійний розвиток особистості.

У монографії наводиться авторське визначення поняття «особистісна амбівалентність», обґрунтовується особистісно-інтегративна парадигма розвитку особистісної амбівалентності в юнацькому віці, презентується модель підтримувально-толерантного психологічного консультування амбівалентних особистостей.

Матеріали дослідження використано автором і виконавцями експериментальної частини роботи в підготовці та читанні курсів «Соціальна психологія», «Загальна психологія», «Вікова та педагогічна психологія». Розроблено програму «Психологія консультування амбівалентних особистостей» і видано навчальний посібник, що входить до комплексної типової навчальної програми з професійної та особистісно-орієнтованої підготовки бакалаврів (6030102) [142], а також навчальний посібник для студентів «Амбівалентність особистості: теорія, діагностика, корекція». Результати дослідження використані у розділах підручників «Вікова та педагогічна психологія» («Психологія особистісного розвитку в юнацькому віці»), «Загальна психологія» («Пам'ять»), у навчально-методичних посібниках «Соціальна психологія», «Практикум із загальної психології», «Практикум з соціальної психології» (у співавторстві), що рекомендовані Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України для студентів вищих навчальних закладів, що дало можливість впровадити напрацьований матеріал у систему підготовки фахівців з психології, майбутніх вчителів у вищих навчальних закладах та під час проведення формувального експерименту.